

ESSAY, DEBAT EN DIALOOG

Deze rubriek is een forum voor debat over kwalitatief methodologische kwesties. Wie een idee heeft voor een thema of reactie wil leveren op een eerder verschenen stuk, vragen wij contact op te nemen met Fred Wester: f.wester@maw.ru.nl.

De rationale achter de opbouw van het boek *Wetenschapsfilosofie voor kwalitatief onderzoek*

Reinoud Bosch*

Eind 2012 verscheen mijn boek *Wetenschapsfilosofie voor kwalitatief onderzoek* bij Boom Lemma uitgevers (Bosch, 2012a). In dit boek bespreek ik wetenschap, waarheid, objectiviteit, plausibiliteit, intersubjectiviteit en theorieontwikkeling, geef ik een overzicht van hedendaagse wetenschapsfilosofische stromingen, kernprocessen en concepten van kwalitatief onderzoek (constante vergelijking, analytische inductie en theoretische sensitiviteit) en bied ik een visie op generalisatie en *mixed of integrated methods*-onderzoek. Impliciet sta ik in het boek een specifieke methode voor, een methode die 'systematische hermeneutiek' genoemd zou kunnen worden. Die methode, met de daaraan ten grondslag liggende wetenschapsfilosofische argumenten, zal ik hieronder kort uiteenzetten. Kennis van dit soort wetenschapsfilosofische argumenten is voor kwalitatieve onderzoekers van belang omdat zij daarmee de kwaliteit van hun onderzoek kunnen verbeteren en hun interpretaties beter kunnen onderbouwen. Dat heb ik vorig jaar in een essay in KWALON uiteengezet (Bosch, 2012b).

Naast de door mij voorgestane methode bespreek ik in mijn boek ook andere wetenschapsfilosofische ideeën en tradities. Misschien kan een aantal lezers zich in die andere ideeën en tradities beter vinden. Er valt ook veel te leren van verschillende wetenschapsfilosofische ideeën en tradities, ook als je er niet volledig in kunt vinden. Een dergelijke bespreking kan ook van belang zijn omdat kwalitatieve onderzoekers in hun professionele leven onvermijdelijk in aanraking komen met machtige academici, academische instellingen, uitgevers en fondsenverstrekkers die er hun eigen (vaak impliciete) wetenschapsfilosofische stokpaardjes op na houden. Bij zo'n 'contact' helpt het als je die wetenschapsfilosofische stokpaardjes kent en weet hoe je ermee om kunt gaan.

Verder bespreek ik in mijn boek achtergronden van kwalitatief onderzoek. Soms lijkt het alsof de diverse methoden van kwalitatief onderzoek verschillende achtergronden hebben. Zo lijkt de methode die ik voorsta in eerste instantie iets heel anders dan bekende vormen van kwalitatief onderzoek, zoals etnografie, fenomenologie, actieonderzoek, discoursanalyse en gefundeerde theorie, maar als de ach-

* Dr. ing. Reinoud Bosch is redactiesecretaris van KWALON en senior onderzoeker aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam. E-mail: rbo@iisg.nl.

tergronden van kwalitatief onderzoek eenmaal zijn toegelicht, wordt duidelijk dat de methoden voornamelijk van elkaar verschillen door een verschil in focus, systematiek en presentatie.

In het boek ontbreekt een voorbeeld van een toepassing van de door mij voorgestane methode. Misschien had ik dat er wel in moeten opnemen. Ook had ik misschien nog andere keuzes kunnen maken. Ik zal mijn rationale hieronder toelichten.

De presentatie van wetenschapsfilosofie voor kwalitatief onderzoek in mijn boek

Mijn boek bevat impliciet een rode draad die begint bij waarheid en die via plausibiliteit, abductie en de uit de hermeneutiek en het pragmatisme ontspringende centrale onderzoeksstappen van kwalitatief onderzoek eindigt bij een filosofisch gefundeerde, holistische en systematische wetenschappelijke benadering waarin betekenis centraal staat. Het is waar dat het *zijn* bestaat. Dat *zijn* biedt contrasten, ideeën en weerstanden (het 'gegevene') die betekenis verlenen en de basis vormen van plausibiliteitsoordelen. Theoretische ideeën zijn al dan niet bewust het gevolg van abductie (het op creatieve maar gecontroleerde wijze bieden van een verklaring voor een specifiek verschijnsel). Abductie vindt plaats in de context van de hermeneutische cirkel. Als je de hermeneutische cirkel systematisch wilt toepassen, dan gebruik je constante vergelijking, analytische inductie en theoretische sensitiviteit. Generalisatie is een hypothese over de toepasselijkheid van een theorie op niet-onderzochte gevallen, en is daarmee een vorm van kwalitatief onderzoek; en kwalitatief onderzoek kan niet zonder inschatting van relevanties en kwantitatief onderzoek niet zonder betekenisgeving, en daarom is er eigenlijk altijd sprake van *integrated methods*-onderzoek. De hiermee consistente filosofisch gefundeerde, holistische en systematische benadering waarin betekenis centraal staat, bestaat uit de volgende stappen (Bosch, 2012a: 79):

1. Baken het onderzoeksonderwerp zo goed mogelijk af van de context.
2. Onderzoek met welke vooronderstellingen aan het onderzoek wordt begonnen.
3. Selecteer of ontwikkel empirische gegevens en theoretische beweringen op basis van het onderzoeksonderwerp en oordelen van relevantie, plausibiliteit en accuratesse, en categoriseer zulke gegevens en beweringen door ze met elkaar en met de vooronderstellingen te vergelijken.
4. Onderscheid of ontwikkel kwalitatieve en kwantitatieve verbanden tussen gegevens, beweringen en categorieën. Synthetiseer door gegevens, beweringen en categorieën die minder relevant of plausibel lijken dan andere uit de analyse te verwijderen.
5. Test het resultaat door te onderzoeken hoe het zich verhoudt met andere beschikbare empirische gegevens en theoretische beweringen.
6. Herhaal het gehele proces tot het eindresultaat voldoende wordt geacht voor de gestelde doeleinden. Het eindresultaat kan bestaan uit nieuwe gegevens of theorieën.

7. Het gehele proces moet worden herhaald op elk moment dat dat nodig wordt geacht, bijvoorbeeld als gevolg van nieuwe informatie of de effecten van de dubbele hermeneutiek.

Misschien is het goed kort aan te geven wat onder 'betekenis' wordt verstaan, want dat blijft een lastig begrip. Van Dale (2005) definieert 'betekenis' als 'datgene wat een woord of een samenstel van woorden wil zeggen'. Die definitie is al niet van toepassing op sociaalwetenschappelijk onderzoek, omdat dat met een onderwerp begint en niet met een woord of woorden. Naar die woorden zijn sociaalwetenschappelijk onderzoekers misschien juist op zoek *terwijl* of *nadat* ze betekenis geven. Bovendien roept de definitie van Van Dale de vraag op wat 'datgene wat iets wil zeggen' eigenlijk betekent en dan wordt de definitie al snel circulair. De manier waarop Panofsky de betekenis van 'betekenis' verheldert, is handiger:

'When an acquaintance greets me on the street by removing his hat, what I see from a *formal* point of view is nothing but the change of certain details within a configuration forming part of the general pattern of colour, lines and volumes which constitutes my world of vision. When I identify, as I automatically do, this configuration as an *object* (gentleman), and the change of detail as an *event* (hat-removing), I have already overstepped the limits of purely *formal* perception and entered a first sphere of *subject matter* of *meaning*.' (Panofsky, [1939] 1962: 3)

Met andere woorden, zodra uit de wolk van bestaande percepties – het 'gegevene' – elementen en categorieën van elementen worden afgebakend, wordt betekenis toegekend. Dit geldt voor *gentlemen with hats* net zo goed als voor een sociaalwetenschappelijk onderzoeksonderwerp en daaraan gerelateerde verschijnselen.

Misschien had ik het in mijn boek bij een uiteenzetting van deze rode draad moeten laten. Maar dan zouden de passages over wetenschap, objectiviteit, intersubjectiviteit, deductie, inductie, postpositivisme, kritische theorie, kritisch realisme, postmodernisme, de historische en conceptuele context van de verschillende tradities van kwalitatief onderzoek, constante vergelijking, analytische inductie, theoretische sensitiviteit en de kanttekeningen bij generalisatie en *mixed methods*-onderzoek ontbreken. En die passages zijn naar mijn mening essentieel om mijn ideeën in de context te plaatsen van de hedendaagse wetenschapsfilosofie en het hedendaags kwalitatief onderzoek. Ik had natuurlijk ook de hierboven geschetste rode draad als basis kunnen nemen waarbij ik de genoemde passages als contextuele discursieve elementen had kunnen opnemen. Daar heb ik niet voor gekozen omdat ik vond dat ik dan te weinig raakvlakken zou hebben met benaderingen die op de een of andere manier afwijken van de door mij geschetste rode draad. En zulke raakvlakken zijn belangrijk om de waarde van de door mij geschetste rode draad duidelijk te maken. Laat ik dit verhelderen door aan te geven waarom het volgens mij belangrijk is een begrip als 'objectiviteit' te bespreken, ook al is dat, zoals ik bij mijn bespreking van objectiviteit in mijn boek en in mijn KWALON-artikel uit 2012 aangeef, niet haalbaar (Bosch, 2012a,

2012b). Daarna bespreek ik het belang van mijn beschrijvingen van verschillende wetenschapsfilosofische tradities en de achtergronden van kwalitatief onderzoek.

Het belang van het bespreken van ‘objectiviteit’

De systematische hermeneutiek die ik voorsta, gaat uit van (eerlijk, verantwoordelijk en gedegen onderbouwde) plausibiliteit, maar dit is niet gangbaar. Een recent voorbeeld is de notitie ‘Vertrouwen in wetenschap’ van de Adviescommissie integriteit, beleid en vertrouwen in wetenschap van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW, 2013). Deze notitie bevat de volgende passages:

‘de steeds sterkere verwevenheid van wetenschap met overheid, politiek en bedrijfsleven (...) vraagt om het extra bewaken van de (...) objectiviteit’. (p. 12)

‘Voorbeelden (...) van onzorgvuldige wetenschap zijn: 1. Schending van (...) objectiviteit.’ (p. 44)

‘een aantal deugden dat bij wetenschapsbeoefening hoog in het vaandel moet worden gedragen, zoals (...) Objectiviteit’. (p. 44)

De term ‘objectiviteit’ wordt als volgt gedefinieerd:

‘Objectiviteit houdt in dat onderzoekers hun subjectieve perspectieven niet leidend te [sic] laten zijn – al is volledige eliminatie van het eigen perspectief niet mogelijk.’ (p. 44)

Het is duidelijk dat de KNAW wetenschap en objectiviteit nauw met elkaar verbindt, waarbij de invloed van subjectieve perspectieven dient te worden ingeperkt. Maar de definitie van de KNAW bevat een contradictie die er niet om liegt: als eliminatie van het eigen perspectief niet mogelijk is, dan zal een wetenschapper zich laten leiden door dat eigen perspectief, en dus is ‘objectiviteit’ zoals gedefinieerd door de KNAW niet haalbaar.

Dat is geen nieuw inzicht. Dat het niet mogelijk is algemeen geldige, ‘objectieve’, uitspraken te doen, werd helder verwoord door natuurwetenschappelijk filosoof Feyrerabend (1988: 51-52; cursivering in origineel):

“The material which a scientist *actually* has at his disposal, his laws, his experimental results, his mathematical techniques, his epistemological prejudices, his attitudes towards the absurd consequences of the theories which he accepts, is indeterminate in many ways, ambiguous, and *never fully separated from the historical background*. It is contaminated by principles which he does not know and which, if known, would be extremely hard to test. Questionable views on cognition such as the view that our senses, used in normal circum-

stances, give reliable information about the world, may invade the observation language itself (...) The sensory impression, however simple, contains a component that expresses the physiological reaction of the perceiving organism and has no objective correlate. This “subjective” component often merges with the rest, and forms an unstructured whole which must be subdivided from the outside with the help of counterinductive procedures. (...) Finally, there are the auxiliary premises which are needed for the derivation of testable conclusions, and which occasionally form entire *auxiliary sciences*.’

Omdat waarnemingen altijd afhankelijk zijn van het theoretisch kader en de fysiologische en psychologische kenmerken van de waarnemer, kan de objectiviteit van een wetenschappelijke uitspraak of het ontbreken daarvan *nooit* ondubbelzinnig worden aangetoond (zie Alvesson, 2002: 9, voor een soortgelijk argument voor de sociale wetenschappen).

Helaas gaf Feyerabend zijn boek de provocatieve titel *Against method* mee, en dan is het natuurlijk prijssschieten voor tegenstanders. Zo werden zijn woorden ‘anything goes’ uit de context gehaald en gepresenteerd alsof Feyerabend er voorstander van zou zijn geweest dat wetenschappers maar wat aanrommelen (Laudan, 1996). Dit, terwijl Feyerabend juist beargumenteerde dat er in de historische ontwikkeling van de wetenschap zo veel verschillende principes zijn gebruikt dat je ze niet kunt weergeven door een andere regel dan *anything goes*. Met andere woorden, het was geen voorschrift, maar een beschrijving van de historische werking van de wetenschap in de praktijk:

“To those who look at the rich material provided by history, and who are not intent on impoverishing it in order to please their lower instincts, their craving for intellectual security in the form of clarity, precision, “objectivity”, “truth”, it will become clear that there is only *one* principle that can be defended under *all* circumstances and in *all* stages of human development. It is the principle: *anything goes*.’ (Feyerabend, 1988: 19; cursivering in origineel)

Voor de duidelijkheid geeft hij ook nog eens aan:

““anything goes” is not a “principle” I hold – I do not think that “principles” can be used and fruitfully discussed outside the concrete research situation they are supposed to affect’. (Feyerabend, 1988: vii)

Het probleem met Feyerabend is dat hij niet aangeeft wat je als wetenschapper *wel* het beste kunt doen, tenminste niet als je systematisch en helder wilt werken. Wat moet je er nou mee dat alles afhankelijk is van subjectieve elementen; hoe kun je dan ooit tot wetenschappelijke kennis komen? En de wetenschap heeft toch echt wel wat bereikt, toch?

Dit is de reden dat de begrippen waarheid, weerstand en plausibiliteit zo belangrijk zijn. Goed, de interpretatie van empirische gegevens is getekend door subjectieve factoren, zoals hierboven uitgewerkt door Feyerabend. Maar dat ontkracht

nog niet de waarheid dat er daadwerkelijk *iets* is en dat er in dat *iets* bepaalde weerstanden zijn die het onmogelijk maken om open, eerlijk en verantwoordelijk maar van alles te beweren. Bepaalde ideeën zijn op basis van aanwezige empirische gegevens en andere (theoretische, subjectieve, intersubjectieve) ideeën nou eenmaal plausibeler dan andere ideeën – en dat is genoeg! Meer dan (gedegen) plausibiliteit is niet nodig! Maar om tot die conclusie te komen is het essentieel objectiviteit bij wetenschap te bespreken, omdat aan dat begrip nog altijd veel waarde wordt toegekend – zoals uit de notitie van de KNAW blijkt (zie Bosch, 2012a, 2012b, voor een uitgebreidere bespreking van en kritiek op ‘objectiviteit’).

Het belang van het bespreken van wetenschapsfilosofische tradities

Ik kan een aantal redenen bedenken waarom het bespreken van wetenschapsfilosofische tradities naast die waarin ik mij het best kan vinden (hermeneutiek) van belang is. In de eerste plaats bestaat natuurlijk de mogelijkheid dat lezers zich in die andere ideeën en tradities beter kunnen vinden dan in de hermeneutiek. Daarnaast kun je veel leren van een overzicht van de verschillende wetenschapsfilosofische stromingen. Zo heb ik zelf veel geleerd van het postpositivisme, de kritische theorie, het kritisch realisme, het pragmatisme en het postmodernisme. Zoals ik in mijn boek aangeef, zijn onmiskenbaar sterke elementen van het positivisme de aandacht voor empirische gegevens en logica, geeft de kritische theorie aan dat waarde vrije wetenschap niet bestaat en dat we daarom op z'n minst onze ethische stellingnames moeten onderzoeken, wijst het kritisch realisme terecht op het belang van abductie, benadrukt het pragmatisme de praktische relevantie van onze denkbeelden, en wijst het postmodernisme op het belang van ingenomen perspectieven, taal, macht en de veelzijdigheid van het *zijn*. Het is fijn om verschillende bloemen uit verschillende tradities te kunnen plukken, en het helpt als je dan een goed overzicht hebt.

Een andere reden waarom volgens mij een bespreking van wetenschapsfilosofische tradities onder meer van belang is, is dat vertegenwoordigers van bepaalde stromingen er wel eens naar neigen een discussie te domineren. Zo werd ik tijdens het schrijven van mijn proefschrift dwingend verzocht mijn wetenschapsfilosofische discussie in overeenstemming te brengen met ideeën van het kritisch realisme. Gelukkig lukte het mij een artikel te vinden, geschreven door een kritisch realistische aanhanger van de gefundeerde theorie (Finch, 2002), en toen mocht ik promoveren. Net als elders in het sociale leven speelt in de academische wereld macht een grote rol, en hoewel niet iedereen zich evenveel verdiept in de wetenschapsfilosofische en methodologische literatuur houden machtige academici, academische instellingen, uitgevers en fondsenverstrekkers er wel vaak filosofische en methodologische stokpaardjes op na die passen binnen bepaalde wetenschapsfilosofische tradities. Het is plezierig te weten hoe je hiermee om kunt gaan.

Het belang van het bespreken van achtergronden bij kwalitatief onderzoek

Een van de eerste teksten met een systematisch uitgewerkte hermeneutische methodologie die ik in handen kreeg, was van Gerhardt. Gerhardt (1986, 2001) was zeer kritisch ten opzichte van de gefundeerde-theoriemethode omdat dat naar haar mening een uitgeklede variant was van de (impliciete) ideaaltypemethode van Weber. Vanuit dat opzicht is de invloed van Weber via Lazarsfeld (Lazarsfeld & Oberschall, 1965) op zowel de gefundeerde theorie als de multivariate analyse zeer interessant, en die combinatie van kwalitatief en kwantitatief onderzoek die uit Webers werk voortvloeit, komt ook terug in de *integrated methods*-benadering die ik voorsta. Daarbij ben ik het niet volledig eens met Gerhardts kritiek. Weber was niet erg helder en expliciet over zijn methodologische ideeën: probeer maar eens wijs te worden uit zijn *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre* ([1922] 1988). Zeker, er staan fantastische passages in, maar er moet heel wat gede- en gereconstrueerd worden om daar een systematische methode uit te destilleren. Lazarsfeld, Glaser, Strauss en Znaniecki hebben een fantastische prestatie geleverd met hun systematisering van de methode van kwalitatief onderzoek, waarbij het mooi is dat er inmiddels weer een brug is geslagen met de hermeneutiek (Glaser & Strauss, 1967; Glaser, 1978; Strauss & Corbin, 1990; Wester, 1995; Maso & Smaling, 1998; Boeije, 2005; Bryant & Charmaz, 2007).

Zo'n systematisering dwingt je om na te denken over de relatie tussen deductie, inductie en abductie (abductie gaat vooraf aan deductie; inductie is een vorm van abductie), en de relatie tussen constante vergelijking, analytische inductie en theoretische sensitiviteit (constante vergelijking heeft analytische inductie en theoretische sensitiviteit nodig om theorie te kunnen ontwikkelen). De grotere bekendheid van de gefundeerde theorie is ook opnieuw van belang in de relatie met machtige academici, academische instellingen, uitgevers en fondsenverstrekkers. Ik zou nooit zijn gepromoveerd als ik niet de gefundeerde theorie als methodologisch uitgangspunt zou hebben gebruikt in mijn proefschrift, in plaats van de systematische hermeneutiek die ik in de rode draad die door mijn boek loopt voorsta.

Ook vraag je je bij zo'n systematisering af wat de verschillende kwalitatieve methoden met elkaar gemeen hebben. In mijn boek bespreek ik er zestien – in navolging van De Boer en Smaling (2011). Mijn argument is dat drie analytische elementen bij alle benaderingen onontkoombaar zijn: (constante) vergelijking en categorisatie, analytische inductie en theoretische sensitiviteit. Zonder vergelijking en categorisatie kun je niets duiden. Een onderzoek begin je altijd met al dan niet bewuste hypothetische inschattingen die tijdens het onderzoek al dan niet bewust worden aangepast, en iedere onderzoeker brengt een zekere theoretische sensitiviteit mee naar het onderzoek. Het is naar mijn mening voor kwalitatieve onderzoekers goed om te weten waar deze elementen van kwalitatief onderzoek vandaan komen en hoe ze gebruikt kunnen worden, zodat ze hun onderzoek beter kunnen uitvoeren en onderbouwen.

Had ik een voorbeeld van een toepassing van systematische hermeneutiek moeten geven?

Terugkijkend en evaluerend vraag ik mij af of ik in mijn boek misschien wat meer aandacht had moeten besteden aan praktisch kwalitatief onderzoek. Het boek bevat weliswaar allerlei verwijzingen die het mogelijk maken voor lezers om snel het soort van kwalitatief onderzoek te vinden waarin zij een specifieke interesse hebben (De Boer & Smaling, 2011). Toch voelt het wat onbevredigend om niet ten minste één voorbeeld van kwalitatief onderzoek te hebben geboden dat gebaseerd is op de door mij voorgestane methode.

Een goed voorbeeld zou mijn proefschrift kunnen zijn geweest, maar dat valt misschien wat buiten de referentiekaders van lezers van de kwalitatieve methodologische literatuur. De term 'systematische hermeneutiek' komt in die literatuur al niet zo vaak voor. 'Metasynthese' wordt vaker genoemd, maar die term wordt toch meestal gebruikt om te verwijzen naar de integratie van verschillende kwalitatieve onderzoeken (Kearney, 2007). 'Mixed methods' is een andere kandidaat (Creswell & Plano Clark, 2011), maar bij die benadering worden kwalitatief en kwantitatief onderzoek als gescheiden stappen beschouwd, terwijl ik nou juist een integratie voorsta.

De titel van mijn proefschrift spreekt de lezers van de kwalitatieve methodologische literatuur misschien ook niet zo aan: *Bringing nuance into the globalization debate: changes in US, Japanese, and German management, with special reference to the impact of international finance* (Bosch, 2008). Niet een onderwerp waar veel expliciet kwalitatieve onderzoekers zich mee bezighouden, afgezien misschien van een aantal aanhangers van Ragin (Verweij & Gerrits, 2012). Ten behoeve van mijn proefschrift gebruik ik de genoemde omvattende hermeneutische methode met constante vergelijking en categorisering, analytische inductie en theoretische sensitiviteit. Het materiaal waarop ik die methode loslaat, omvat zowel kwalitatieve als kwantitatieve studies, en daarnaast presenteer ik een hermeneutische gevalsstudie van Japanse investeringen in de Verenigde Staten. Het is echt *integrated methods*-onderzoek omdat mijn kwalitatieve categorisering gebaseerd is op kwantitatieve inschattingen van relevantie, die in bepaalde gevallen beïnvloed zijn door kwantitatieve studies die ik kwalitatief interpreteer (enzovoort).

Hoe zou wetenschapsfilosofie voor kwalitatief onderzoek anders kunnen worden gepresenteerd?

In mijn boek heb ik bepaalde keuzes gemaakt. Daar kun je het als lezer mee eens zijn of niet. Ik denk dat ik erin geslaagd ben een adequaat overzicht te bieden van allerlei wetenschapsfilosofische onderwerpen die voor kwalitatief onderzoek van belang zijn. Mijn boek heeft relatief weinig pagina's, maar het bevat veel verwijzingen naar additionele literatuur. Omdat het boek weinig pagina's heeft, is het, denk ik, handzaam en goed bruikbaar. Hoe zou een alternatief eruit hebben kunnen zien?

Een eerste mogelijkheid zou zijn geweest dat ik de impliciete rode draad van mijn boek expliciet zou hebben gemaakt. Dan had ik het risico gelopen dat mijn boek als een propagandastuk zou worden gezien, waarbij lezers snel zouden afhaken. Ik heb ooit dergelijke expliciete artikelen geschreven (Bosch, 2007, 2010). Ik heb niet het idee dat die artikelen door veel mensen worden gelezen (maar dat weet je natuurlijk nooit).

Een tweede mogelijkheid zou een beschouwend boek kunnen zijn geweest waarin ik mijn eigen visie juist minder naar voren breng. Op de een of andere manier had ik dat oneerlijk gevonden. Ik heb nu eenmaal bepaalde ideeën over waarheid, objectiviteit en onderzoeksmethoden en als ik die niet laat zien, houd ik de lezer voor de gek, tenminste, zo voelt het.

Ook had ik meer in bepaalde vormen van kwalitatief onderzoek kunnen duiken. Zoals ik in de vorige paragraaf aangaf, ligt mijn expertise bij systematische hermeneutiek dan wel *integrated methods*-onderzoek. Zowel deze terminologie als mijn inhoudelijke onderzoeksgebied is naar mijn inschatting niet erg courant bij lezers van de kwalitatieve methodologische literatuur. Daarnaast leek het me niet zo'n goed idee te schrijven over kwalitatieve onderzoeksgebieden waarin het mij aan expertise ontbreekt.

Rest mij het idee dat ik het handzame boekje aanvul met een boek met veel meer pagina's waarin ik dieper inga op alle aspecten die ik in mijn boek bespreek. Dat is zeker een mogelijkheid. Een vereiste daarvoor is dat ik veel constructieve kritiek krijg, zodat ik weet over welke onderwerpen ik het beste verder kan uitwijden.

Conclusie

In mijn boek probeer ik tegelijkertijd antwoorden te geven en vooruitgang te boeken, stelling te nemen en een overzicht te bieden. Dat is wat veel voor een boek met 107 pagina's. Er valt dan ook genoeg te verbeteren, maar ik vind het niet eenvoudig hierbij een keuze te maken. Het zal wel even duren voordat ik het boek op zo'n manier zal kunnen hebben herzien, of een aanvullend boek op zo'n manier zal hebben kunnen schrijven, dat de verschillende doeleinden van het boek met elkaar in balans zijn. Wie pakt in de tussentijd de handschoen op?

Literatuur

- Alvesson, M. (2002). *Postmodernism and social research*. Buckingham: Open University Press.
- Boeije, H. (2005). *Analyseren in kwalitatief onderzoek: denken en doen*. Amsterdam: Boom Onderwijs.
- Boer, F. de & Smaling, A. (red.) (2011). *Benaderingen in kwalitatief onderzoek*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.
- Bosch, R. (2007). Pragmatism and the practical relevance of truth. *Foundations of Science*, 12, 189-201.
- Bosch, R. (2008). *Bringing nuance into the globalization debate: changes in US, Japanese, and German management, with special reference to the impact of international finance* (EUI

- PhD theses). Op 18 augustus 2013 geraadpleegd via <http://cadmus.eui.eu/handle/1814/9987>.
- Bosch, R. (2010). Objectivity and plausibility in the study of organizations. *Journal of Management Inquiry*, 19(4), 383-391.
- Bosch, R. (2012a). *Wetenschapsfilosofie voor kwalitatief onderzoek*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.
- Bosch, R. (2012b). Wetenschapsfilosofie en kwalitatief onderzoek. *KWALON* 49, 17(1), 5-16.
- Bryant, A. & Charmaz, K. (Eds.) (2007). *The Sage handbook of grounded theory*. Los Angeles, CA: Sage.
- Creswell, J.C. & Plano Clark, V.L. (2011). *Designing and conducting mixed methods research*. Los Angeles, CA: Sage.
- Feyerabend, P.K. (1988). *Against method*. New York: Verso.
- Finch, J. (2003). The role of grounded theory in developing economic theory. *Journal of Economic Methodology*, 9, 213-234.
- Gerhardt, U. (1986). *Patientenkarrieren: Eine medizinsoziologische Studie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Gerhardt, U. (2001). *Idealtypus: Zur methodologischen Begründung der modernen Soziologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Glaser, B.G. (1978). *Theoretical sensitivity: advances in the methodology of grounded theory*. Mill Valley, CA: Sociology Press.
- Glaser, B.G. & Strauss, A.L. (1967). *The discovery of grounded theory: strategies for qualitative research*. Chicago, IL: Aldine Publishing Company.
- Kearney, M.H. (2007). From the sublime to the meticulous: the continuing evolution of grounded theory. In A. Bryant & K. Charmaz (Eds.), *The Sage handbook of grounded theory* (pp. 127-215). Los Angeles, CA: Sage.
- KNAW (2013). *Vertrouwen in wetenschap*. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.
- Laudan, L. (1996). *Beyond positivism and relativism: theory, method, and evidence*. Boulder, CO: Westview Press.
- Lazarsfeld, P.F. & Oberschall, A.R. (1965). Max Weber and empirical social research. *American Sociological Review*, 30(2), 185-199.
- Maso, I. & Smaling, A. (1998). *Kwalitatief onderzoek: praktijk en theorie*. Amsterdam: Boom.
- Panofsky, E. ([1939] 1962). *Studies in iconology: humanistic themes in the art of the Renaissance*. New York, NY: Harper & Row.
- Strauss, A.L. & Corbin, J. (1990). *Basics of qualitative research: grounded theory procedures and techniques*. Newbury Park, CA: Sage.
- Van Dale (2005). *Groot woordenboek van de Nederlandse taal*. Utrecht: Van Dale.
- Verweij, S. & Gerrits, L.M. (2012). Systematische kwalitatieve vergelijkende analyse. *KWALON* 51, 17(3), 25-33.
- Weber, M. ([1922] 1988). *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- Wester, F. (1995). *Strategieën voor kwalitatief onderzoek*. Bussum: Coutinho.